

نهاد وقف و کارکردهای محیط زیستی آن در استان یزد

محمد مهدی زاده اردکانی^۱

چکیده

وقف یکی از نهادهای مردمی و اجتماعی است که با کارکردهایی متفاوت در بین ادیان مختلف رواج داشته است. هدف از این پژوهش بررسی کارکردهای محیط زیستی نهاد وقف در استان یزد است که همواره کمتر به این جنبه از کارکردهای آن توجه شده است. در این پژوهش از روش اسنادی و کتابخانه‌ای به منظور جمع‌آوری اطلاعات و داده‌ها استفاده شده و اسناد و موقوفات بسیاری در این رابطه مورد بررسی قرار گرفت. یافته‌ها نشان می‌دهد وقف‌نامه‌های محیط زیستی هم در بین مسلمانان و هم در بین زرتشتیان استان یزد رواج داشته و حفظ انهار و مجاری آب، حفظ درختان، توسعه فضای سبز، توجه به حیوانات و مدیریت بحران‌های طبیعی از مهم‌ترین کارکردهای محیط زیستی آن در یزد است. با توجه به کارکردهای محیط زیستی نهاد وقف، از این ظرفیت مردمی مذهبی می‌توان در حل بسیاری از مسائل و بحران‌های متعددی که امروزه در رابطه با محیط زیست با آن مواجه هستیم بهره برد. **واژگان کلیدی:** وقف، کارکردهای محیط زیستی، حفظ فضای سبز، توجه به حیوانات، تجربه‌های گذشتگان، استان یزد

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۷/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۸/۵

۱. دکتری جامعه‌شناسی توسعه اجتماعی روستایی، پژوهشگر جامعه‌شناسی محیط زیست و تغییرات اقلیمی

mehdizadehardakani@gmail.com

این اثر به استاد عزیزم دکتر مرتضی فرهادی تقدیم می‌گردد. مردی که بذر مطالعات فرهنگ بومی و محیط زیست این سرزمین را در درونم کاشت و خود نیز از دغدغه‌مندان این حوزه است.

مقدمه و بیان مسئله

وقف در اصطلاح فقهی به معنی «تحبیس الأصل و اطلاق المنفعة» است؛ یعنی اصل مال و ریشه آن را ثابت نگه داشتن و منفعت آن را رها کردن تا دیگران از آن بهره مند شوند (مکی‌العاملی، ۳: ۱۶۳). منظور از وقف آن است که انسان تمام یا قسمتی از اموال منقول یا غیرمنقول خود را به صورت ارادی و آگاهانه و طبق شرایطی در راه خدمت به خلق از خرید و فروش و ارث و هرگونه دخل و تصرف قانونی دیگر آزاد و جاودان کند و در اختیار نهاد یا فرد معینی قرار دهد تا بهره و درآمد آن ثروت در راه خدا، خدمت به خلق، مصارف عمومی، اعم از توسعه بهداشت، آموزش و... به مصرف برسد. وقف سابقه طولانی در فرهنگ ملل و تمدن تاریخ بشری دارد. تاریخچه وقف به پیش از اسلام بازمی‌گردد. شواهد و قرائن نشان می‌دهد که این عنوان پیش از ظهور اسلام بین پیروان همه ادیان در غرب و شرق متداول بوده و اداره معبدها، صومعه‌ها و آتشکده‌ها، زندگی اسقف‌ها، موبدان و کاهنان از منافع و درآمدهای موقوفات بوده است (ابراهیمی باروق، ۱۴۰۱: ۶۱).

وقف نهادی مردمی مذهبی و کاملاً داوطلبانه است که از گذشته تاکنون کارکردهای متفاوتی در جامعه ایران داشته است. کارکردهای اقتصادی، بهداشتی، فرهنگی و اجتماعی، زیرساختی و کالبدی و همچنین بسط و گسترش فرهنگ دینی از جمله این موارد است. نوآوری و به‌روز بودن وقف‌ها بر تأثیر آنها در جامعه و افراد می‌افزاید. نیازهای جدیدی با توجه به زندگی در جامعه امروزی برای بشر ایجاد شده است که با منافع دائمی وقف می‌توان به بسیاری از آنها به صورت مشارکتی پاسخ داد و برای رفع آن نیازها قدم برداشت.

یکی از مسائلی که امروزه به صورت جدی با آن مواجه هستیم، مسائل و مشکلات مربوط به محیط زیست است. امروزه جهان با بحران‌های زیست‌محیطی متعددی، از جمله تغییرات آب‌وهوایی، بحران آب، بحران ریزگردها، آلودگی هوا، تخریب جنگل‌ها، بیابان‌زایی و... به دلیل دست‌اندازی انسان بر طبیعت و محیط زیست، مصرف بی‌رویه منابع طبیعی، سیاست‌های توسعه تک‌بعدی و دیدگاه ابزاری نسبت به طبیعت که شاخصه تفکر مدرن است، روبه‌روست. به دلیل افزایش بحران‌ها و به‌خاطر افتادن امنیت غذایی و زندگی نسل‌های آینده، محیط زیست به موضوعی قابل توجه در علوم، مکاتب و اندیشه‌های گوناگون تبدیل

نهاد وقف و کارکردهای محیط‌زیستی آن در استان یزد

شده و برای حفظ و مدیریت پایدار آن تلاش‌های گسترده‌ای انجام گرفته است. آنچه مسلم است دولت‌ها به تنهایی نمی‌توانند مسائل مربوط به محیط‌زیست را حل کنند و در این مسیر نیازمند کمک‌ها و مشارکت‌های مردمی در این زمینه نیز هستند. با توجه به ظرفیت مردمی و داوطلبانه وقف؛ می‌توان این نهاد را به‌عنوان یکی از سازوکارهای مؤثر در اصلاح و بهبود محیط‌زیست برشمرد که دغدغه مهم جامعه‌شناسان محیط‌زیست نیز است.

جامعه‌شناسی محیط‌زیست از دهه ۱۹۷۰ به بعد که به‌عنوان رشته‌ای مجزا پا گرفت، دو مرحله را پشت سر گذاشته است؛ در مرحله نخست جامعه‌شناسان وظیفه اصلی خود را یافتن عامل اصلی بحران یا تخریب محیط‌زیست می‌دانستند، اما اکنون آنها به سوی مسئولیت جدیدتر کشف مؤثرترین سازوکارهای اصلاح و بهبود محیط‌زیست روی آورده‌اند (هانیکان، ۱۳۹۵: ۲۵).

استان یزد در سال‌های اخیر به دلیل شرایط آب‌وهوایی و رشد شتابان و بیمارگونه صنعت با مسائل و مشکلات زیست‌محیطی متعددی، از جمله آلودگی هوا، ریزگردها و کمبود آب مواجه بوده که بیش‌ازپیش نیازمند ظرفیت‌هایی برای مقابله با این معضلات زیست‌محیطی است. یکی از ظرفیت‌هایی که در این پژوهش بر آن تأکید شده نهاد وقف است؛ بنابراین با توجه به مسائل و مشکلات زیست‌محیطی که در استان با آن مواجه هستیم و همچنین ضرورت مشارکت نهادهای مردمی در حل این مشکلات، در کنار دولت و نهادهای حاکمیتی؛ پرسش اصلی پژوهش این است که آیا از نهاد وقف می‌توان در حل مسائل و مشکلات زیست‌محیطی این استان کمک گرفت؟ و آیا پیشینه‌ای از وقف‌نامه‌های محیط‌زیستی به‌عنوان الگو در این استان وجود دارد یا نه؟

پیشینه پژوهش

ایرانپور و همکاران (۱۴۰۲) در پژوهشی به کارکردهای اقتصادی وقف در دوره سلجوقیان پرداخته‌اند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد کارکردهای اقتصادی وقف در دوره سلجوقیان شامل اقدام عمرانی و تأسیس کاروان‌سراها و قنات‌هاست که ایجاد و اداره آنها از

طریق درآمد حاصل از وقف بوده است. وقف همچنین می‌تواند در کاهش فقر و ایجاد اشتغال و توزیع عادلانه‌تر منابع اقتصادی تأثیرگذار باشد.

ابراهیمی باروق و همکاران (۱۴۰۱) در پژوهشی به بررسی وقف و کارکردهای اجتماعی و فرهنگی آن اشاره کرده‌اند. آنها معتقدند از نظر اجتماعی وقف عامل توزیع عدالت اجتماعی، وفاق و انسجام اجتماعی و از نظر اقتصادی مؤید توزیع ثروت همگانی است. وقف از منظر فرهنگی باعث ترویج روحیه تعاون و برابری می‌شود، در پرورش سرمایه انسانی به عنوان موتور محرک توسعه دخیل و در تولید علم با توجه به واگذاری موقوفه‌ها برای امور آموزشی پژوهشی نیز مؤثر است.

پیربابایی و ایرانشاهی (۱۴۰۰) در پژوهشی به تحلیل تاریخی نقش فرهنگ وقف و کارکرد آن در ساخت‌یابی بازار شهر تبریز با تأکید بر آرای گیدنز پرداخته‌اند. نتایج نشان می‌دهد ساختار (قواعد و منابع وقف) موجب ماندگاری این فضاها و تداوم عملکردشان شده است. طبق نظریه گیدنز، ما نهادها را می‌سازیم و آنها کنش‌های ما را شکل می‌دهند. در این خصوص، کنشگران مسلمان با بهره‌گیری از قواعد وقف که برگرفته از ارزش‌های والای اسلامی است، فضاهای بازار تبریز را شکل داده‌اند و سپس همان فضاها، کنش‌های کنشگران (واقفان) را شکل داده است؛ بنابراین می‌توان گفت بازار تبریز تجلی عینی ارزش‌ها و هنجارهای اسلامی بوده و پدیده وقف موجب شکل‌گیری فضاهای شهری اسلامی و تداوم عملکرد آنها در طول زمان و مکان می‌شود.

فلاح زاده (۱۴۰۰) در پژوهشی به کارکرد خدمات اجتماعی نهاد وقف در دوران قاجار پرداخته است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد وقف بیشتر به عنوان خدمات اجتماعی مردم‌نهاد، مهم‌ترین نهاد نقش‌آفرین در خدمات اجتماعی آن دوران بوده است؛ چراکه بی‌اعتمادی مردم به حکومت قاجاری و اوضاع نامساعد اجتماعی آن عصر، نهادهای مردمی را به فکر ارائه خدمات اجتماعی می‌انداخته است و چون انگیزه‌های مذهبی بسیار قوی در میان مردم آن دوران وجود داشت، نهاد وقف در خدمات اجتماعی نقش پررنگی داشته است. نهاد وقف در چهار حوزه خدمات رفاهی، خدمات آموزشی، خدمات

نهاد وقف و کارکردهای محیط‌زیستی آن در استان یزد

بهداشتی درمانی و خدمات بهزیستی به نقش آفرینی پرداخته است و حضور آن بیش از همه در حوزه‌های آموزشی و خدمات رفاهی در آن دوران دیده می‌شود.

مظاهری‌نیا (۱۳۹۹) در پژوهشی با عنوان «وقف و کارکرد آن در توسعه اجتماعی» وقف را ابزاری برای تحقق عدالت اجتماعی و توزیع مجدد درآمد و چهارچوبی اساسی برای مشارکت مردم در امور اجتماعی و عاملی برای حفظ سرمایه فیزیکی و اجتماعی و عاملی برای توسعه اجتماعی و رشد اقتصادی می‌داند.

محمدفام (۱۳۹۸) در پژوهشی به کارکردهای وقف با تأکید بر آیات قرآن کریم پرداخته است که یافته‌های آن نشان می‌دهد بر اساس آیات قرآن کارکردهای بسیاری را می‌توان برای وقف عنوان کرد که از جمله آنها می‌توان از کارکرد معنوی، کارکرد اقتصادی، کارکرد علمی و فرهنگی، کارکرد اخلاقی و کارکرد اخروی نام بُرد.

برقچی و همکاران (۱۳۹۸) در پژوهشی به بررسی تأثیر موقوفات بر توسعه شهری شهر کاشمر پرداخته‌اند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد سنت وقف با کمک گرفتن از انگیزه‌های دینی و خیرخواهانه تأثیر مهمی بر شکل‌گیری، توسعه و نگهداری فضاهای شهری، ساخت فضاهای خدماتی و همچنین افزایش تمایل مردم به مهاجرت و شهرنشینی در دوران اولیه شکل‌گیری و در نتیجه در کالبد اصلی فرم شهر کاشمر داشته است.

حسینی (۱۳۹۸) در پژوهشی به کارکردهای فرهنگی مستقیم و غیرمستقیم وقف پرداخته است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد کارکرد نمادسازی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، هنری، اخلاقی، ارزشی، سیاسی و مالی از جمله کارکردهای مستقیم وقف است و کارکردهای غیرمستقیم وقف، ناظر به کارکردهایی است که وقف به طور غیرمستقیم در حوزه‌های مختلف تأثیرگذار بوده و نتایج آن را می‌توان به شکل برداشتی و ارتباطی مشاهده کرد. از کارکردهای غیرمستقیم وقف می‌توان از کارکرد فقرزدایی، تقویت سرمایه اجتماعی، تقویت سرمایه انسانی، وحدت بخشی، ایمان‌افزایی، تأمین امنیت اجتماعی و توسعه گردشگری نام برد. فرهنگ وقف فرهنگی عمیق، متنوع، متعدد و متکثر است که در طول زمان می‌تواند به تولید مفاهیم فرهنگی گوناگون و گاهی متفاوت نیز منجر شود. از کارکردهای

فرهنگی وقف نیز می‌توان به وقف و فرهنگ‌سازی جامعه، وقف و رویکرد فرهنگی توزیع درآمد‌ها، وقف و اخلاق فضیلت‌محور، وقف و رشد انسانی اشاره کرد.

بیگ محمدی و همکاران (۱۳۹۸) در پژوهشی کارکردهای وقف در شهر شوشتر در دوران پهلوی را مورد بررسی قرار داده‌اند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد کارکردهای موقوفات، گرچه بیشتر فرهنگی مذهبی است، اما همین کارکرد، در راستای سیاست ضد‌مذهبی حکومت پهلوی متحوّل شده و به صورت کم‌رنگی تداوم یافته؛ به طوری که بر اساس اسناد موجود، تنها هشت مورد سند وقفی در شوشتر تنظیم شده است؛ علاوه بر این توجه به مسائل بهداشتی، به عنوان کارکرد اجتماعی وقف، به صورت محدود و توأم با کارکرد فرهنگی مذهبی وجود داشته است.

پیشینه پژوهش نشان می‌دهد به کارکردهای متنوع وقف از جمله بهداشتی، خدمات اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و حتی شهرسازی و توسعه شهری پرداخته شده است، اما به جنبه محیط‌زیستی این نهاد مردمی مذهبی اصلاً توجهی نشده است. تنها مسجد جامع (۱۳۸۳) در هشتمین همایش سراسری وقف و امور خیریه به صورت سخنرانی و محبی (۱۳۸۹) به نقش پویای وقف در حفظ محیط‌زیست^۱، به صورت محدود، اشاره داشته‌اند؛ بنابراین با توجه به کمتر پرداخته شدن به کارکردهای محیط‌زیستی نهاد وقف و استفاده از ظرفیت آن برای حل برخی از مسائل و مشکلات زیست‌محیطی دنیای امروز، به خصوص در استان یزد، پژوهش در این زمینه ضروری و کاربردی به نظر می‌رسد.

روش پژوهش

در این پژوهش از روش اسنادی کتابخانه‌ای به منظور جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات مورد نیاز استفاده شده است. ابتدا چند جلد از اسناد موقوفات مرتبط با استان یزد و همچنین اسناد و کتاب‌های مرتبط با موضوع مورد مطالعه قرار گرفت و موارد مرتبط در فیش‌هایی

۱. بنگرید به: سید امامی، کاووس (۱۳۸۹)، اخلاق و محیط‌زیست (رهیافتی اسلامی)، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).

نهاد وقف و کارکردهای محیط زیستی آن در استان یزد

جداگانه یادداشت شد. پس از آن، فیش‌ها مورد تحلیل و بررسی قرار گرفت و کارکردهای محیط زیستی استخراج، دسته‌بندی و ارائه شد.

یافته‌های پژوهش

۱. توجه به حفظ و شاداب نگه‌داشتن درختان

نگارنده در پژوهش‌های اسنادی خود به دو مورد وقف‌نامه در رابطه با حفظ فضای سبز و شاداب نگه‌داشتن درختان دست یافت. در یکی از وقف‌نامه‌ها به کاشت نهال به جای درختان خشک شده اشاره شده است که واقف آن احمد بن محمد علی زارچی (محل وقف زارچ، سال وقف رجب ۱۲۵۲ قمری) آن را وقف کرده و متن وقف‌نامه به این شرح است: «تعزیه‌داری حضرت اباعبدالله‌الحسین (ع) در خانه مسکونی واقف که موسوم است به خانه حاجی یوسفی، در ماه محرم و صفر و میوه درخت‌های مزبوره [را] شیعیان و محبان آن حضرت (ع) صرف نمایند و اگر وقتی یکی یا بیشتر از درخت‌های مزبوره خشک شود، چوب آن در طبخ [غذای] تعزیه آن حضرت صرف شود و از اجاره زمین و میاه مزبور نهال از توت گرفته در محل آن درخت خشک شده بنشانند» (اسناد موقوفات ایران استان یزد، ۱۳۸۷: ۴۳).

در وقف‌نامه‌ای دیگر مربوط به یک هم‌وطن زرتشتی، بر شاداب نگه‌داشتن درختان تأکید شده است. سروش جیوه بن بهرام، در ۶ شهریور ۱۳۴۰ ش این‌گونه وقف کرده است: «بعد از شروب ساختن باغ مزبور و تهیه آب برای آب‌انبار مرقوم، وصول نموده و آن را صرف احتیاجات آب‌انبار و زمین مزبور که به صورت باغ درآمد و شاداب نگه‌داشتن اشجار ثابته در باغ مزبور نموده و بقیه آن را...» (اسناد موقوفات ایران استان یزد، ۱۳۸۷: ۳۲۶).

علاوه بر وقف، خیرات در زمینه حفظ و آبیاری درختان نیز در شهر اردکان توسط نگارنده مشاهده شده است. فرایند خیرات برای اموات با وقف متفاوت است؛ به این صورت که وقف به صورت رسمی ثبت شده و همواره چشمه‌ای جاری است و فرد باستان خود قبل از مرگ کار وقف را انجام می‌دهد، اما خیرات معمولاً پس از فوت افراد و برای زنده نگه‌داشتن یاد و

نام افراد انجام می شود که در جایی به صورت مکتوب و رسمی ثبت نمی شود و با توجه به شرایط بستگان متوفا معمولاً متغیر و توسط سایر افراد برای شخص انجام می شود. در یک مورد خیرات؛ خانواده هاشمی فر به یاد مرحومه ربابه طالعی اردکانی منبع آبی را برای آبیاری و شاداب نگه داشتن درختان در محل آب انبار شهید عباسپور اردکان اهدا کرده اند که در تصویر شماره ۱ مشاهده می شود.

تصویر شماره ۱ - خیرات منبع آب برای آبیاری و شاداب نگه داشتن درختان، آب انبار شهید عباسپور اردکان، ۱۳۹۹

در استان یزد سازمان مردم نهاد، داوطلبانه و غیرانتفاعی با عنوان «جمعیت واقفین سبز» نیز در سال ۱۳۷۹ش با اهداف متعالی چون توسعه فضای سبز و شناسایی و حفظ و نگهداری موقوفه های سبز عمومی موجود و احیا و توسعه فرهنگ وقف سبز عمومی، شناسایی و تشویق و حمایت از واقفین جدید تشکیل شده است (هاشمی، ۱۳۸۱: ۸)؛ در واقع این سازمان مردم نهاد جزء محدود سازمان های مردم نهاد در سطح کشور است که در ارتباط با وقف و حفظ فضای سبز در جامعه به فعالیت می پردازد.

۲. توجه به حفظ انهار، برکه ها، مجاری و سازه های آبی

وقف آب با توجه به شرایط آب و هوایی یزد و کمبود آب در این خطه از سرزمین ایران، همواره سرلوحه واقفان این دیار بوده است، از جمله می توان به وقف نامه های بسیاری اشاره

نهاد وقف و کارکردهای محیط‌زیستی آن در استان یزد

کرد که در رابطه با حفر و احداث قنات و ساخت آب‌انبارها وجود داشته‌اند و اسناد آنها موجود است. سابقه وقف‌نامه‌ها در حوزه قنات نشان می‌دهد وقف در این حوزه تنها محدود به مسلمانان نبوده و زرتشتیان یزد نیز احداث‌کننده و واقف قنات بوده‌اند. وقف آب، به خصوص در رابطه با قنات‌ها به صورت مستقیم و غیرمستقیم باعث حفظ محیط‌زیست، از جمله فضای سبز و باغات از زمان‌های گذشته تاکنون بوده است، اما آنچه در این قسمت از پژوهش بر آن تأکید می‌شود مربوط به وقف‌نامه‌هایی است که به زنده نگاه داشتن سازه‌ها، انهار و مجاری آب و برکه‌ها مربوط است.

یافته‌ها نشان می‌دهد وقف‌ها بیشتر در رابطه با پر آب کردن برکه‌ها و دریاچه‌ها، مرمت قنات و نهرها بوده است. پُر آب بودن برکه‌ها همواره از اهمیت بسیاری برخوردار بوده است و پیوسته برکه‌ها می‌بایست پر آب باشد تا مسافران از آن استفاده کنند. «مقرر کردند که همیشه آن برکه‌ها پر آب باشد و مسافران از آن منتفع گردند» (آیت‌اللهی، ۱۳۸۳: ۱۹۰). در یک مورد جالب هم وقف‌نامه‌ای در رابطه با ذخیره کردن آب‌های سطحی وجود دارد که به آن نیز اشاره می‌شود.

اسحاق بیگ یزدی، در رمضان ۱۰۵۳ق «مبلغ دو تومان فلوس رایج عراق جهت تعمیر برکه‌ها و جدولی که آب از کوه آن به برکه‌های مقام انجیرک در سه فرسخی یزد می‌آید که همیشه برکه‌ها پر آب باشد» (اسناد موقوفات ایران استان یزد، ۱۳۸۷: ۶۴) وقف کرده است. بابا حاجی بن حسین تاجر یزدی و محمدصادق بن ابراهیم حسب‌الوصایه رمضان کرمانی، در ۲۶ ذی‌قعدة ۱۳۰۴ق، در رابطه با لایروبی و تعمیر قنات که جزء مهم‌ترین مجاری انتقال آب و آبیاری مردم در آن زمان بوده است، این چنین وقف می‌کند: «شرایط مقرر شد روزشبان از مزرعه هادی‌آباد از تاریخ تحریر وقف‌نامه الی انقضا مدت ده سال کامل هلالی متوالی مداخل آن را با مبلغ معینی که واقف در وصیت‌نامه مشخص نموده صرف پیشکار قنات موسومۀ مزبوره شده و لایروبی و ته‌زنی و...» (اسناد موقوفات ایران استان یزد، ۱۳۸۷: ۸۹).

محمدجعفر بن غلام بن محمدرضا، نیز در ۲۵ شعبان ۱۲۶۸ق در رابطه با لایروبی قنات و چشمه این چنین وقف کرده است: «منافع آن هرساله بعد از وضع اخراجات اصل مزرعه از

قبیل لایروبی قنوات و چشمه گردو و کندن چاه نو و... و خریدن نهال و نشانیدن آن و...» (اسناد موقوفات ایران استان یزد، ۱۳۸۷: ۵۳۳).

رکن الدین سید و والدش، محمد بن نظام الحسینی، قسمتی از وقف نامه خود را به مرمت نهر و ممر آب اختصاص داده که این چنین آمده است: «برای تعمیر نهری که در زیر محل رصدخانه کشیده شده اعم از مرمت ممر آب و تنقیه نهر و مصرف روشنایی و چراغ دو طرف شب، همه ساله سالی بیست دینار نقد رایج مصرف کند» (اسناد موقوفات ایران استان یزد، ۱۳۸۷: ۲۸۲).

در محله بغداد آباد مهریز ملا مسعود نامی آب یک نهر را برای زنده نگه داشتن یک دریاچه وقف کرده که متن آن به شرح ذیل است: «میاه تمام نهری قریه مزبوره نیم جره، باید صرف دریاچه درب باغ بهار شود» (طراز به نقل از استاد ایرج افشار، ۱۳۴۱: ۱۰۳). یکی از موارد قابل توجه و جالب ذخیره آب های سطحی در وقف نامه ای در اردکان است. بهرام پیلتن، هم وطن زرتشتی، در وقف نامه رسمی شماره ۵۹۷۸، مورخ ۲۷ مرداد ۱۳۹۴، یکی از نیات وقف خود را این چنین بیان کرده است: «مازاد منافع ابتدا صرف ذخیره هرچه بیشتر آب های آسمانی و توسعه اشجار و سرسبزی زیارتگاه زرتشتیان با نام هریشت شهرستان اردکان نمایند» که بخشی از آن نیز اشاره به توسعه و سرسبزی منطقه ای زیارتگاهی در اردکان دارد.

۳. توجه به حفظ حیوانات

یافته ها و وقف نامه ها نشان می دهند موقوفات در زمینه حیوانات در استان یزد بیشتر در مورد سگ و گربه بوده، اما در نقاط دیگر ایران وقف برای پرندگان مهاجر هم وجود داشته است. کشور ما محل عبور پرندگان مهاجر است که در فصل سرما از مناطق سرد سیبری به طرف جنوب ایران پرواز می کنند؛ بنابراین در موقوفات ما در قرن ها پیش برای غذای این پرندگان پیش بینی لازم شده است. برای پرندگانی که زمستان ها را در تالاب های ایران می گذرانند، از درآمدهای زمین های موقوفه کشاورزی سهمی تعیین می شده تا در ماه هایی که دانه به سختی در اختیار آنها قرار می گرفت، دانه ها را بریزند و از تلف شدن پرندگان جلوگیری کنند (مسجد جامع، ۱۳۸۳: ۸).

نهاد وقف و کارکردهای محیط‌زیستی آن در استان یزد

مرحوم شاه جهان قبادزاده، از بهدینان و زردشتیان استان یزد، باغی معروف به «باغ دو در» را وقف و مقرر کرد عواید آن را صرف درمان سگ‌های گرسنگان؛ به این صورت که اگر در طول سال، به‌ویژه ایام زمستان، سگ‌گری را مشاهده کردند، بگیرند و با روغن چرب کنند و غذای مناسب و مقوی بدهند تا بهبودی حاصل شود. سپس سگ را رها کنند. این وقف‌نامه نوعی انجمن حمایت از حیوانات است که چندین سال پیش از تأسیس انجمن حمایت از حیوانات اروپایی‌ها که در ۱۹۴۸م تأسیس شد، بنیان نهاده شده است (طالعی بافقی، ۱۳۸۸: ۳۵۰).

سروش جیوه در وقف‌نامه شماره ۴۲۰۳۷، مورخ ۶ شهریور ۱۳۴۰ش، در شهرستان یزد نیت وقف خود را چنین عنوان کرده است: «بر عموم انام از عوام و خواص و برای شرب حیوانات که از میاه آب‌انبار مزبور استفاده نمایند».

مرحوم عبدالوهاب طراز که در ۱۲۵۷ق، هم‌زمان با حکومت محمدشاه قاجار کتابچه موقوفات یزد را نگاشته به وقفی در راستای حمایت از حیوانات اشاره کرده است. در روستای عزآباد استان یزد که واقف آن غیرمعلوم است، این چنین وقف شده است: «اراضی نیم قفیز، منافع آن باید صرف طعمه سگ کور شود» (طراز به نقل از استاد ایرج افشار، ۱۳۴۱: ۷۱).

اطعام سگ، از اطعام معروف در مورد حیوانات است. در این مورد موقوفاتی وجود دارد که متولی می‌بایست از عایدی آن همه ساله مقداری نان بخرد و ارده روی آن بریزد و به سگ‌های گرسنه بدهد (سپهری اردکانی، ۱۳۸۲: ۵۹).

در تفت یزد هم در گذشته وقفی بوده که طبق آن می‌بایست اقساط گوسفند و گاو را برای تغذیه حیوانات وحشی در فصل سرما بخزند (دهقان‌یان نصرآبادی، ۱۳۹۳: ۲۶). اقساط می‌بایست در باغ مشخصی آویزان می‌شد که این باغ به «باغ سگ و گربه» معروف شده است و هنوز هم در بین مردم تفت با این نام شناخته می‌شود.

نگارنده در ۱۳۹۹ش، در مصاحبه با موید زرتشتیان اردکان به مورد جالبی در رابطه با اطعام حیوانات برخورد کرده است که در اینجا به آن اشاره می‌شود: در مراسم و ققیات ما که «گهنبار» خوانده می‌شود، پس از این که مدعوین پذیرایی شدند، از آنچه بر سر سفره مخصوص مراسم قرار دارد، کمی برای ماهی یا سگ جدا می‌کنند و به آنها می‌دهند تا بدین ترتیب

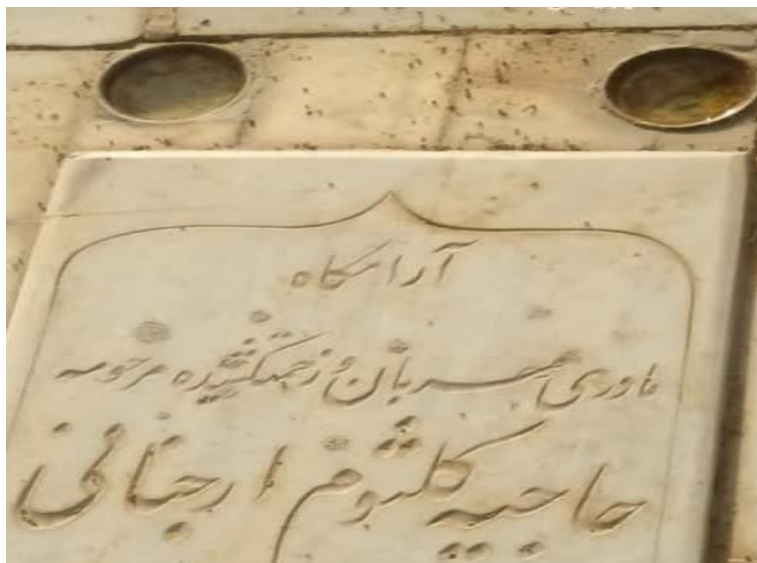
حیوانات نیز از این دهش بهره‌ای برده باشند، مثلاً کمی نان در شیر می‌ریزند و آن را در آب روان برای ماهی می‌ریزند یا کمی نان و سایر اقلام سفره را برای سگ جدا می‌کنند و به آنها می‌دهند (مصاحبه با موبد زرتشتیان اردکان، ۱۳۹۹).

علاوه بر وقف برای حیوانات، خیرات برای آنها، به خصوص پرندگان نیز به یاد اموات و درگذشتگان در شهر اردکان انجام می‌شود. نگارنده دو نوع خیرات برای پرندگان در آرامستان اردکان مشاهده کرده است. در مورد نخست معمولاً مقداری گندم روی قبر میت می‌ریزند تا پرندگان از آن بخورند که این مورد بیشتر در فصل زمستان که کمتر برای پرندگان دانه و غذا وجود دارد، اتفاق می‌افتد. در مورد بعدی هنگام گذاشتن سنگ قبر برای میت، دو کاسه کوچک آب نیز، به صورت ثابت، بالای سر قبر میت کار می‌گذارند تا بتوان در ایام سال آن را پر آب کرد و پرندگان از آن آب بخورند که این کار نیز در ایام تابستان که شرایط گرما و کم‌آبی برای پرندگان وجود دارد، بیشتر متداول است. این گونه خیرات در تصاویر شماره ۲ و ۳ قابل مشاهده است.

تصویر شماره ۲ - ریختن دانه گندم روی قبر میت برای خیرات، آرامستان شهر اردکان

نهاد وقف و کارکردهای محیط زیستی آن در استان یزد

تصویر شماره ۳- کار گذاشتن دو عدد کاسه آب برای پرندگان با هدف خیرات اموات، آرامستان اردکان در استان یزد در نمونه‌ای جالب خیرات برای اموات در حوزه محیط زیست تنها به پرندگان، حیوانات یا گیاهان محدود نشده و در زمینه انرژی‌های نو و تجدیدپذیر نیز خیرات داریم. دکتر بهزاد آسایی، خیر اردکانی، بزرگ‌ترین نیروگاه خورشیدی خیری در کشور را در بیمارستان ضیائی اردکان راه‌اندازی کرده است که بسیار کار مهم و پسندیده‌ای محسوب می‌شود و می‌تواند به عنوان الگو برای سایر مناطق ایران نیز معرفی شود.

تصویر شماره ۴- راه‌اندازی نیروگاه خیری خورشیدی در شهر اردکان توسط دکتر بهزاد آسایی اردکانی

۴. مدیریت بحران‌های طبیعی

یکی از وقف‌های جالب و خاصی که در حوزه موقوفات خاص و محدود شهر تفت، در استان یزد آمده، وقفی درباره خبر به روستاهای پایین دست در زمان وقوع سیلاب است؛ در واقع در این وقف می‌بایست خبر جاری شدن سیل خارکوه به اهالی آبادی‌های مسیر سیلاب داده شود (دهقانیان نصرآبادی، ۱۳۹۳: ۲۶). در این وقف‌نامه به خوبی به بحث مدیریت بحران‌های طبیعی پرداخته شده است. حال که با پیشرفت وسایل و ابزارهای هواشناسی نیازی به خبر دادن و اطلاع‌رسانی به شیوه‌های قدیمی نیست، می‌توان عواید این قبیل وقف‌نامه‌ها را صرف خرید تجهیزات و وسایل برای مقابله با بحران‌های طبیعی کرد. در سیلی که در تابستان ۱۴۰۱ در شهر یزد آمد، به خوبی ضعف در تجهیزات و ادوات مقابله با بحران‌های طبیعی و نیاز مبرم به آنها مشخص شد. با توجه به چنین شرایطی می‌توان با استفاده از ظرفیت وقف‌های این‌چنینی و تشویق مردم به وقف‌های جدید در این حوزه، برای مقابله با تهدیدات زیست‌محیطی و کم کردن خطرات آنها عمل کرد.

وقف‌نامه‌ای هم برای مدیریت شن‌های روان وجود داشت که در یزد نبوده است، اما از تجربه آن می‌توان برای کنترل و کاهش بحران‌های زیست‌محیطی که امروزه درگیر آن هستیم بهره گرفت. موقوفه برای جلوگیری از حرکت شن‌های روان که امروز مسئله اساسی بعضی از شهرهای جهان و ماست، از قدیم مورد توجه واقفان بوده است. ما موقوفاتی داشته‌ایم که نیکوکاران شهرها سرمایه‌ای را به کار انداخته‌اند و درآمد آن عاید کسانی می‌شود که کارشان توقف شن‌های روان و حتی برگرداندن شن‌های روان بیابان از شهرها بوده است (مسجد جامع، ۱۳۸۳: ۸).

یکی دیگر از موارد جالبی که در شهر اردکان یزد برای کنترل و کاهش بحران و بلای طبیعی به کار می‌رفت، اطعام ملخ‌ها بود. این اقدام اگرچه در حوزه وقف نیست، اما اقدامی مشارکتی برای کنترل بحران بود و جالب به نظر می‌رسد؛ بدین صورت که هنگام هجوم ملخ‌ها به کشتخوان، افراد ذی‌نفع در آن کشتخوان میزبان ملخ‌ها می‌شدند، یعنی مبلغی پول از صاحبان اراضی کشتخوان جمع‌آوری می‌کردند، برنج می‌پختند و پلوها را در سینی می‌ریختند و در چند جای کشتخوان قرار می‌دادند. آنها معتقد بودند ملخ‌ها پس از خوردن

نهاد وقف و کارکردهای محیط زیستی آن در استان یزد

برنج از کشتخوان خارج می شوند و از آن منطقه کوچ می کنند (سپهری اردکانی، ۱۳۸۲: ۶۰). این پذیرایی آخرین بار حدود پنجاه سال پیش در اردکان انجام شده و اکنون موردی در این باره مشاهده نشده است.

بحث و نتیجه گیری

یافته ها در این پژوهش نشان داد وقف در گذشته، علاوه بر کارکردهای اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و بهداشتی، کارکردهای محیط زیستی نیز داشته که در پژوهش ها کمتر به آن پرداخته شده است. حفظ انهار، برکه ها، مجاری و سازه های آبی، حفظ و شاداب نگه داشتن درختان، توجه به حفظ حیوانات و مدیریت بحران های طبیعی، از جمله مهم ترین کارکردهای محیط زیستی نهاد وقف در استان یزد بوده است.

نکته مهمی که در رابطه با وقف وجود دارد، این است که نیازهای جامعه امروزی متفاوت از نیازهای مردمان گذشته است. یکی از مسائل و نیازهای امروز جامعه ما، به خصوص در استان یزد مسئله محیط زیست است. استان یزد در چند سال اخیر به خاطر شرایط آب و هوایی و همچنین صنعتی شدن بی رویه و بدون توجه به سیاست های آمایش سرزمین، با مشکلاتی از جمله آلودگی هوا، ریزگردها و کم آبی مواجه است؛ بنابراین باید از ظرفیت های مردمی، از جمله وقف و خیرات برای مقابله با بحران های محیط زیستی در استان استفاده و این عهد گذشته محیط زیستی را به آیندگان نیز منتقل کنیم.

در ادامه پیشنهادهایی نیز به منظور استفاده هرچه بهتر از این ظرفیت مردمی مذهبی ارائه می شود:

۱. فرهنگ سازی و اطلاع رسانی در زمینه وقف های جدید و نیازهای روز جامعه، از جمله مسائل و مشکلات زیست محیطی در استان (خوشبختانه رویکرد سازمان اوقاف کشور نیز به این مسئله مثبت است و مسئله محیط زیست جزء اولویت های آن سازمان است).

۲. تأمین تجهیزات مدیریت بحران های زیست محیطی یا طبیعی با استفاده از ظرفیت وقف، به خصوص در زمینه مقابله با سیل های احتمالی که در مرداد ماه ۱۴۰۱، در شهر یزد تجربه شد.

۳. اصلاح موقوفه‌های متروک و کارآمد کردن آنها در زمینه‌های زیست‌محیطی با توجه به نیازهای استان و با اجازه از حاکم شرع.
۴. تشویق مردم برای وقف در زمینه فعالیت سازمان‌های مردم‌نهاد در حوزه محیط‌زیست در استان.

منابع

- آیت‌اللهی، حسن؛ رخ، محمدعلی (۱۳۸۳)، وقف پس‌انداز جاودانه، یزد: انتشارات مفاخر.
- ابراهیمی باروق، ژاله، یاریجان، یونس، و ابن‌تراب، مریم (۱۴۰۱). وقف و کارکرد اجتماعی، فرهنگی آن، *نامه‌الهیات*، ۱۵(۵۸): ۷۱-۵۹.
- افشار، ایرج (۱۳۴۱). کتابچه موقوفات یزد، تألیف عبدالوهاب طراز، *فرهنگ ایران زمین*، شماره ۱۰: ۵-۱۱۸. (عبدالوهاب طراز این کتابچه را در ۱۲۵۷ق تدوین کرد. ایرج افشار در ۱۳۴۱ش، در نشریه فرهنگ ایران زمین کتابچه موقوفات یزد را معرفی کرده است).
- ایرانپور، صدیقه، جلالی، ایرج، و رحیمی صادقی، علی (۱۴۰۲). کارکردهای اقتصادی وقف در دوره سلجوقیان با تأکید بر تفاوت آن با تراست اقتصادی، *مطالعات فقه اقتصادی*، ۵(۲): ۱۲۷-۱۴۶.
- برقچی، معصومه، نادری، قاسم، و شاد، مهسا (۱۳۹۸). بررسی تأثیر موقوفات بر توسعه شهری: نمونه موردی شهر کاشمر، *شبک مهر*، ۵، ۴۶: ۱-۱۸.
- بیگ‌محمدی، پروین، کجباف، علی‌اکبر، و نورایی، مرتضی (۱۳۹۸). بررسی کارکردهای وقف شوشتر در دوره پهلوی (۱۳۰۴-۱۳۵۷)، *پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران*، ۷(۲): ۴۵-۵۸.
- پیربابایی، محمدتقی، و ایرانشاهی، رحیم (۱۴۰۰). تحلیلی تاریخی بر نقش فرهنگ وقف و کارکرد آن در ساخت‌یابی بازار شهر تبریز با تأکید بر آرای گیدنز، *مطالعات فرهنگ ارتباطات*، سال ۲۲، ۸۷: ۲۴۸-۲۲۳.
- دهقانان نصرآبادی، کاظم (۱۳۹۳)، *گزیده اسناد موقوفات شهرستان تفت*، یزد: انتشارات اندیشمندان.
- حسینی، سید حسن (۱۳۹۸). وقف و کارکردهای آن (مستقیم - غیرمستقیم فرهنگی)، اولین همایش کارکرد وقف در توسعه انسانی با تأکید بر وقف علمی، دوره ۱.
- سپهری اردکانی، علی (۱۳۸۲)، *اطعام در فرهنگ عمومی اردکان*، اردکان: انتشارات قداست.
- سید امامی، کاووس (۱۳۸۹)، *اخلاق و محیط‌زیست (رهیافتی اسلامی)*، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
- عرفان‌فر، محمدجواد (۱۳۸۷)، *فهرست اسناد موقوفات ایران دفتر پنجم*، جلد اول: شهرستان یزد و حومه، به سفارش اداره کل اوقاف و امور خیریه استان یزد، یزد: انتشارات عرشیان.
- فلاح‌زاده، رضا (۱۴۰۰). نهاد مذهبی وقف و کارکرد خدمات اجتماعی آن در دوران قاجار، *فرهنگ پژوهش*، ۴۵: ۱۱۳-۱۴۰.

فصلنامه فرهنگ یزد

- . محمدفام، سجاد (۱۳۹۸). درآمدی بر کارکردهای وقف با تأکید بر آیات قرآن کریم، *فصلنامه تفسیری پژوهی*، ۶ (۱۱): ۱۸۷-۲۱۵.
- . مسجدجامعی، احمد (۱۳۸۳). هشتمین همایش سراسری وقف و امور خیریه، *وقف میراث جاویدان*، سال دوازدهم، ۴۶، ۱۱-۷.
- . مصاحبه با موید زرتشتیان اردکان، اردکان، ۱۳۹۹.
- . مظاهری‌نیا، محسن (۱۳۹۹). وقف و کارکرد آن در توسعه اجتماعی، همایش ملی چالش‌ها و راهکارهای توسعه بقاع متبرکه به قطب فرهنگی، اهواز.
- . مکی‌العاملی، محمد بن جمال‌الدین. *الروضة البهیة فی شرح المعة الدمشقیة*، ج سوم، قم: انتشارات دارالهادی للمطبوعات، بی‌تا.
- . هاشمی، سید عباس (۱۳۸۱)، *کتابچه آشنایی با جمعیت واقفین سبز یزد*، یزد: انتشارات شرکت چاپ و نشر سیاق.
- . هانیکان، جان (۱۳۹۵)، *جامعه‌شناسی محیط‌زیست* (ترجمه دکتر موسی عنبری و همکاران)، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

Waqf institution and its environmental functions in Yazd province

Mohammad Mehdizadeh Ardakani

Abstract

Waqf (Endowment) is one of the public institutions with different functions, which is found in different religions. The purpose of this research is to investigate the environmental functions of the waqf institution in Yazd province, which has always received less attention. In this research, documentary and library methods were used to collect data, and many endowment documents were examined in this regard. The findings show that environmental endowments are common among both Muslims and Zoroastrians in Yazd province, and preservation of rivers and water channels, preservation of trees, development of green space, attention to animals and management of natural crises are among the most important environmental functions. Given the environmental functions of the Waqf institution, leveraging this socio-religious capacity can be used to solve many environmental issues and crises that we face today.

Keywords: Waqf, environmental functions, preservation of green space, attention to animals, experiences of the past, Yazd province

